

שיעור יא

ביעור חמץ כשי"ד בניסן חל בשבת

(פסחים יא ע"ב, יג ע"א, מט ע"א)

הקדמה

- א. כשי"ד בניסן חל בשבת - ביעור חמץ ושריפת תרומה
- ב. ביעור חמץ - ביום שישי י"ג בניסן או בשבת בבוקר י"ד בניסן
 1. רבן גמליאל, ור' אלעזר ברבי צדוק, חכמים
 2. ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא, רבי מאיר
- ג. הרמב"ם: "ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות... והשאר מבערו מלפני השבת"

כאשר י"ד בניסן חל בשבת - מה סדר הפעולות והזמנים של ביעור חמץ ובאיזה אופן מבערים אותו? וכן בנוגע לביעור תרומה, טהורה וטמאה, שיש בה חמץ - כיצד נוהגים? תנאים חלקו בשאלות אלו, ואנו נעיין בעיקר במה שנוגע לביעור חמץ, ובפסיקת הרמב"ם בעניין זה.¹

א. כשי"ד בניסן חל בשבת - ביעור חמץ ושריפת תרומה

במשנה (א, ד-ה; גמרא יא ע"ב) נחלקו תנאים בנוגע לסוף זמן אכילת החמץ ושריפתו כשי"ד בניסן חל ביום חול:

רבי מאיר אומר: אוכלין כל חמש, ושורפין בתחלת שש.
ורבי יהודה אומר: אוכלין כל ארבע, ותולין כל חמש, ושורפין בתחלת שש.
ועוד אמר רבי יהודה: שתי חלות של תורה פסולות ומונחות על גג האיציטבא.
כל זמן שמונחות כל העם אוכלים. ניטלה אחת תולין, לא אוכלין ולא שורפין. ניטלו שתיהן התחילו כל העם שורפין.

1 אלה המקורות לסוגיה זו בדברי התנאים והאמוראים: משנה (א, ד-ה; ג, ו); תוספתא (א, ד; ג, ט-יא); סוגיית גמרא (ירושלמי, פסחים א, ה; בבלי, פסחים יא ע"ב, יג ע"א); וסוגיית גמרא נוספת (ירושלמי, פסחים ג, ו; בבלי, פסחים מט ע"א). ראשונים רבים עסקו בסוגיות אלו: הר"ף, הר"ן, בעל המאור, רמב"ן, ראב"ד, רא"ש, מרדכי וראשונים נוספים, וכן אחרונים רבים. לא ראינו צורך לחזור ולדון בכל שיטות הראשונים מחדש. לסיכומן ראה: בירור הלכה, פסחים מט ע"א ציון א; הרמ"מ כשר, הגדה של פסח, עמ' 150-151. להלן נעיין בכל המקורות בדברי התנאים והאמוראים ונתמקד בפסק הרמב"ם.

רבן גמליאל אומר: חולין נאכלים כל ארבע, ותרומה כל חמש, ושורפין בתחילת שש.

בתוספתא (א, ד) הובאו הדברים על שתי חלות התורה שהן חמץ, על ידי ר' יהודה בשמו של רבן גמליאל.

מדין תורה, חמץ אסור מחצות יום י"ד בניסן. אף על פי כן מוסכם על כל התנאים שיש לשרוף החמץ בתחילת השעה השישית. התנאים נחלקו עד מתי מותר לאכול את החמץ. ר' מאיר סבר שמותר לאכול חמץ בכל השעה החמישית, ואילו ר' יהודה ורבן גמליאל סברו שמותר לאכול חמץ עד סוף השעה הרביעית. בשעה החמישית אין אוכלים חמץ אך עדיין אין שורפים. רבן גמליאל סובר שתרומה אוכלים במשך כל השעה החמישית.

במשנה, סיפר ר' יהודה גם על מה שהיה בזמן שבית המקדש היה קיים, ובו נהגו כשיטתו.² לפי דבריו בתוספתא, כך נהגו במקדש גם לפי דברי רבן גמליאל בנוגע לשריפת חמץ, אם כי בנוגע לתרומה, רבן גמליאל אמר שנהגו אחרת. רבן גמליאל היה בדור יבנה, ור' יהודה היה תלמיד של ר' עקיבא וחי אחרי רבן גמליאל. ר' עקיבא רבו היה תלמיד חבר של רבן גמליאל.

בתלמוד הירושלמי (א, ה) מסופר על עוד שלושה סימנים. "שתי פרות חורשות בירושלים" (אבא שאול: "בהר המשחה" [פסחים יד ע"א]), כשהייתה רק פרה אחת - הפסיקו לאכול חמץ, וכשגם השנייה לא נראתה - שרפו אותן; בירושלמי נזכרו עוד שני סימנים נוספים: שני סדינים או שני נרות. נטלו נר או סדין אחד - ידעו שהגיע סוף זמן אכילה, נטלו את שניהם - ידעו שהגיע זמן הביעור. "אמר רבי פינחס: ולא פליגון. מאן דאמר שתי פרות שתי נרות - בחול. מאן דמר שני סדינים - בשבת" (ירושלמי שם). עוד נאמר בירושלמי (שם): "אמר ר' יודה בן פזי: נראין דברים שתהא הלכה כרבן גמליאל, שהוא אומר מעין שניהן. אתא ר' אבון ר' יוחנן בשם רבי שמעון בן יוצדק: הלכה כרבן גמליאל שהוא אומר מעין שניהן". בנוגע לשרפת חמץ סבר רבן גמליאל כר' יהודה, ובנוגע לתרומה סבר כר' מאיר, ולכן הלכה כרבן גמליאל.

מדברי הירושלמי ניתן ללמוד שכאשר י"ד בניסן חל בשבת, היו מבערים את החמץ בשבת, והלכה זו מוסכמת על הכול. התנאים חלקו רק באיזו שעה בשבת יש להפסיק לאכול. אך מאחר שעניין זה שבשבת היו מסמנים בסדינים, לא נזכר באופן ישיר לדברי התנאים במשנה, לא ניתן להסיק שהכול יסכימו לכך. במשנה (ג, ו)

2 גם במקומות אחרים סיפר ר' יהודה על מה ששמע שהיה במקדש: משנה סוכה ד, ט; סוכה נא ע"ב, ועוד.

ובתוספתא (ג, ט-יא) נאמר שרבן גמליאל אכן סבר שביערו בשבת, אך ר' מאיר סבר שביערו ביום שישי.
 בהמשך הסוגיה בבבלי (יג ע"א) נאמר: "אמר רב נחמן אמר רב: הלכה כרבי יהודה" שאוכלים עד שעה רביעית, שעה חמישית - אין אוכלים ואין מבערים, ובשעה ששית - שורפים.
 הסיבה שרב פסק כר' יהודה, היא האמור בכרייתא בנוגע לזמן שריפת החמץ כשי"ד בניסן חל בשבת:

ואיבעית אימא: רב דאמר כי האי תנא, דתניא:

ארבעה עשר שחל להיות בשבת -

מבערין את הכל מלפני השבת.

ושורפין תרומות טמאות, תלויות, וטהורות. ומשיירין מן הטהורות מזון שתי סעודות, כדי לאכול עד ארבע שעות, דברי רבי אלעזר בן יהודה איש ברתותא שאמר משום רבי יהושע.³

אמרו לו: טהורות לא ישרפו, שמא ימצאו להן אוכלין.

אמר להן: כבר בקשו ולא מצאו.

אמרו לו: שמא חוץ לחומה לנו?

אמר להם: לדבריכם, אף תלויות לא ישרפו שמא יבא אליהו ויטהרם.

אמרו לו: כבר מובטח להן לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות ולא

בערבי ימים טובים מפני הטורח.⁴

אמרו: לא זזו משם עד שקבעו הלכה כרבי אלעזר בן יהודה איש ברתותא

שאמר משום רבי יהושע.

מאי לאו אפילו לאכול? אמר רב פפא משמיה דרבא: לא, לבער.

בכרייתא נאמר שקבעו הלכה כר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא בכל דבר, ויש לאכול חמץ חולין וכן חמץ של תרומה עד ארבע שעות בלבד: "משיירין מן הטהורות מזון שתי סעודות כדי לאכול עד ארבע שעות". מכאן שר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא סבר כרבי יהודה, ולא כמו רבן גמליאל שהתיר לאכול תרומה עד סוף שעה חמישית. כיוון שכך, גם רב פסק שהלכה כרבי יהודה.

3 רבי אלעזר איש ברתותא הוא בן דורו של ר' עקיבא. הוא נזכר כתלמידו של ר' יהושע וכחברו של ר' עקיבא (משנה, טבול יום ג, ד-ה). על זיהויו של ר' אלעזר איש ברתותא ראה רש"ש לתענית כד ע"א.

4 בירושלמי (ג, ו) מוצג הדיון בין רבי אלעזר בן יהודה איש ברתותא לבין חכמים כדיון בין בית שמאי לבין בית הלל. החכמים שבכרייתא הם בית הלל, לפי הירושלמי.

יא. ביעור חמץ כשי"ד בניסן חל בשבת

על כך השיב רב פפא בשמו של רבא שאין ראייה משם שהלכה כרבי יהודה, משום שקבעו הלכה כמו רבי אלעזר בן יהודה איש ברתותא רק לעניין זה שצריך לבער אף את התרומות הטהורות מערב שבת, בניגוד לדעת חבריו החולקים עליו וסוברים שתרומות טהורות מבערים בשבת. אבל לעניין זמן איסור האכילה של תרומה, אפשר שאין הלכה כמותו.

אמנם ההוכחה נדחתה, אך יש ללמוד מהדיון בברייתא שהקביעה אם לבער בשבת תלויה בשאלה אם חוששים שישאר הרבה חמץ ולא יהיה מי שיאכל אותו. לדעת חכמים יש לקחת בחשבון שיצטרפו אורחים, ולדעת רבי אלעזר בן יהודה איש ברתותא שאמר משום רבי יהושע אין חוששים לכך, ואשר על כן ההעדפה היא לשרוף החמץ ביום שישי ולהשאיר מזון שתי סעודות לשבת.

זמן ביעור החמץ כשי"ד בניסן חל בשבת, נידון גם במשנה (ג, ו; מט ע"א):

ארבעה עשר שחל להיות בשבת מבערין את הכל מלפני השבת, דברי רבי מאיר.

וחכמים אומרים: בזמנו.

רבי אליעזר בר צדוק אומר: תרומה - מלפני השבת, וחולין - בזמנו.

ובגמרא (שם) נוסף עוד מברייתא:

תניא, רבי אליעזר בר צדוק אומר: פעם אחת שבת אבא ביבנה, וחל ארבעה עשר להיות בשבת, ובא זונין ממונה של רבן גמליאל, ואמר: הגיע עת לבער את החמץ. והלכתי אחר אבא, וביערנו את החמץ.

דברי ר' מאיר תואמים את דברי רבי אלעזר בן יהודה איש ברתותא שאמר משום רבי יהושע, שיש לבער חמץ לפני השבת. חכמים ור' אלעזר ברבי צדוק סברו שיש לבער חמץ בשבת בזמנו.

בירושלמי (ג, ו) נאמר טעמו של ר' מאיר:

אתיא דרבי מאיר כרבי ליעזר וריבה מן דרבי אליעזר. דרבי אליעזר אומר שלא יבוא לידי בל יראה ובל ימצא. רבי מאיר אומר: שלא יבוא לספק בל יראה ובל ימצא.

רבי מאיר אמר שמבערים הכול לפני השבת, מפני שהוא חושש שמא לא ימצאו מספיק אנשים שיאכלו את כל החמץ, וכשיגיע שבת ישכח לבערו ויבוא לידי בל יראה ובל ימצא. בירושלמי נאמר שר' מאיר סבר כמו רבי אליעזר שאמר לעיל

במשנה (ג, ג): "כיצד מפרישין חלה בטומאה ביום טוב? רבי אליעזר אומר: לא תקרא לה שם עד שתאפה". טעמו של ר' אליעזר הוא שאם יפריש ויניח עד הערב, יבוא לידי בל ייראה ובל ימצא. אולם ר' מאיר הוסיף על דברי ר' אליעזר, וחשש שלא יבוא לידי ספק בל ייראה ובל ימצא.

בסוף סוגיית הירושלמי (ג, ו) נאמר:

רבי אבהו בשם ר' יוחנן: אתיא דרבי אלעזר בי רבי צדוק כרבן גמליאל. כמה דרבן גמליאל אמר מה שני בין חולין לתרומה כן ר' אלעזר בי רבי צדוק אמר מה שני בין חולין לתרומה. כמה דתימר הלכה כרבן גמליאל ודכוותה הלכה כרבי אלעזר ב"ר צדוק.

רבי אבהו אמר בשם ר' יוחנן, שרבי אלעזר ברבי צדוק סבר כרבן גמליאל. כשם שרבן גמליאל סבר שיש הבדל בין חולין לתרומה, שחולין נאכלים כל השעה הרביעית ותרומה בכל השעה החמישית, כך סבר גם ר' אלעזר ברבי צדוק. וכשם שנאמר (לעיל א, ה) שהלכה כרבן גמליאל, כך גם ההלכה כרבי אלעזר בר' צדוק.

בתוספתא (ג, ט-יא) מובא כך:

ט. ארבעה עשר שחל להיות בשבת מבערין את הכל מלפני השבת, ואופה לו מצה מערב שבת.

י. תרומה טהורה וטמאה מבערין אותן מלפני השבת, דברי ר' מאיר.

וחכמים אומרים: בזמן. תרומה טהורה וטמאה מבערין בשבת.

יא. ר' לעזר בי ר' צדוק אומר: תרומה מלפני השבת שאוכליה מועטין, וחולין בשבת שאוכליהן מרובין. אמר ר' לעזר בי ר' צדוק: פעם אחת היינו יושבין לפני רבן גמליאל בבית המדרש בלוד ובא זוגן הממונה ואמר: הגיע עת לבער החמץ. הלכתי אני ואבא לבית רבן גמליאל וביערנו את החמץ.

התוספתא דומה במבנה שלה לאמור במשנה ובגמרא (מט ע"א) אלא שנוספו גם דעותיהם של ר' מאיר וחכמים בנוגע לתרומה. לפי ר' מאיר יש לבער את כל החמץ בערב שבת, ויש לאפות מצה לאכול ממנה בשבת (משנה ט), ואת התרומה יש לבער גם כן לפני השבת (משנה י). לפי חכמים יש לבער חמץ ותרומה בשבת (משנה י). ולפי ר' אלעזר בר' צדוק מבערים חמץ בשבת, ותרומה לפני השבת (משנה יא).

בתוספתא אמר ר' אלעזר ברבי צדוק גם את הטעם לכך שמבערים חמץ בשבת - אוכליו מרובין ואפשר לסיים את כולו עד זמן הביעור. הסיפור שסיפר ר' אלעזר ברבי צדוק על מה שהיה בבית רבן גמליאל - בתוספתא נאמר שהסיפור היה בלוד ולא

יא. ביעור חמץ כשי"ד בניסן חל בשבת

ביבנה כמו שמופיע בגמרא, וכן הם ישבו ולמדו בבית המדרש, ובעקבות קריאה של זונין, הממונה על ביתו של רבן גמליאל, הם הלכו לביתו של רבן גמליאל ואכלו החמץ ובכך ביערו אותו.
ממכלול המקורות בנוגע לבדיקת חמץ עולה כך:

זמן הביעור	התנא	הנימוק	מה אוכלים בשבת?
לפני השבת	אלעזר בן יהודה איש ברתותא בשם ר' יהושע		"מזון שתי סעודות כדי לאכול עד ארבע שעות" (יג ע"א)
	ר' מאיר	"שלא יבוא לספק בל יראה ובל ימצא". (ירושלמי ג, ו)	"ואופה לו מצה מערב שבת" (תוספתא ג, ט)
בזמנו - בשבת	חכמים		חמץ (משנה ג, ו; תוספתא ג, י')
	רבן גמליאל, ר' אלעזר בר' צדוק	שאוכליהן מרובין (תוספתא ג, יא)	חמץ עד סוף שעה רביעית (משנה ג, ו; תוספתא ג, יא)

ב. ביעור חמץ – ביום שישי י"ג בניסן או בשבת בבוקר י"ד בניסן

כאמור, תנאים הביעו עמדות שונות בנוגע לזמן ביעור החמץ ושריפת תרומה. אנו נתמקד בעיקר במה שקשור לביעור חמץ כשי"ד בניסן חל בשבת.

1. רבן גמליאל, ור' אלעזר ברבי צדוק, חכמים

רבן גמליאל ורבי יהודה סברו שיש לשרוף את החמץ, ויש להפסיק לאכול ביום י"ד בניסן בסוף שעה רביעית. בגמרא (יב ע"ב) נאמרו כמה הסברים לדינו של ר' יהודה: שלא יטעו בשעות, כדי לאפשר ללקט עצים, או מחשש של יום המעונן. לא נאמר מדוע רבן גמליאל סבר שיש לאכול עד השעה הרביעית. בנוגע לתרומה, לדברי רבן

גמליאל יש לאכול תרומה בשעה החמישית מפני קדושתה (ירושלמי א, ה) וכל זמן שניתן לאכול תרומה אין שורפים אותה אלא רק בסוף השעה החמישית (פסחים יא ע"ב רש"י ד"ה ותרומה).

כשי"ד בניסן חל בשבת ואי אפשר לשרוף, כיצד מבערים? בנוגע לתרומה אמר ר' אלעזר בר' צדוק שמבערים ביום שישי (משנה ג, ו; תוספתא ג, יא), וכפי הנראה גם רבן גמליאל יסכים לזה (ירושלמי ג, ט). הסיבה שאין מבערים את התרומה בשבת היא שאוכליה מועטין, ועל כן מבערים מלפני השבת (תוספתא שם). טעם זה משמע גם מדברי רבי אלעזר בר' יהודה איש ברתותא שאמר משום רבי יהושע בנוגע לתרומה (יג ע"א):

מבערין את הכל מלפני השבת. ושורפין תרומות טמאות תלויות וטהורות, ומשיירין מן הטהורות מזון שתי סעודות, כדי לאכול עד ארבע שעות... אמרו לו: טהורות לא ישרפו, שמא ימצאו להן אוכלין? אמר להן: כבר בקשו ולא מצאו. אמרו לו: שמא חוץ לחומה לנו?

"מבערין את הכל מלפני השבת", כי ההנחה היא ש"כבר בקשו ולא מצאו" ואין חוששים שבשבת "יבואו אורחים, וכבר יודע ובקי הוא באותן שבעיר מי יבוא אצלו" (רש"י שם ד"ה כבר). ר' אלעזר בר' צדוק ביטא זאת במילים קצרות יותר: "אוכליה מועטין" (תוספתא ג, יא).

בנוגע לחמץ - הדרך לבערו היא בכליו באמצעות אכילתו. כך אמר ר' אלעזר ברבי צדוק, וכך עשה רבן גמליאל (תוספתא ג, יא):

אמר ר' לעזר בי ר' צדוק אומר: תרומה מלפני השבת שאוכליה מועטין, וחולין בשבת שאוכליהן מרובין. אמר ר' לעזר בי ר' צדוק: פעם אחת היינו יושבין לפני רבן גמליאל בבית המדרש בלוד ובא זונן הממונה ואמר: הגיע עת לבער החמץ. הלכתי אני ואבא לבית רבן גמליאל וביערנו את החמץ.

דברי ר' אלעזר ברבי צדוק, וכן המעשה בבית רבן גמליאל, נזכרו גם במשנה ובברייתא (פסחים מט ע"א), אם כי יש הבדלים מסוימים, ובתוספתא מפורט יותר. על פי התוספתא המעשה בבית רבן גמליאל היה בלוד ולא ביבנה, והטעם הוא שאוכלי החמץ מרובים. כמו כן מפורט יותר בתוספתא מי ביער את החמץ - ר' אלעזר, אביו ר' צדוק, וכמובן רבן גמליאל שבביתו הם אכלו וביערו את החמץ. רבן גמליאל היה עשיר (ברכות כז ע"ב), והיו לו פועלים עבדים ושפחות (משנה דמאי ג, א), ונראה

שמספר האוכלים היה גדול מספיק על מנת לכלות ולבער את החמץ.⁵ כאמור, בירושלמי (ג, ו) נאמר שכשם שהלכה כרבן גמליאל לעניין זה שזמן האכילה של החמץ הוא עד ארבע שעות, כך סבר גם ר' אלעזר בר' צדוק שיש לסיים לאכול עד השעה הרביעית.

אמנם חכמים שסברו גם הם כרבן גמליאל וכו' אלעזר ברבי צדוק בנוגע לביעור חמץ שיש לבער בשבת, סברו כך גם בנוגע לביעור תרומה. ייתכן שהם סברו שניתן למצוא כהנים שיאכלו תרומה טהורה בשבת ואין שום סיבה להקדים ולבער ביום שישי, וגם תרומה טמאה יבערו בשבת.

2. ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא, רבי מאיר

רבי מאיר אמר שמבערין את הכל מלפני השבת - תרומה וחמץ (משנה א, ה; ג, ו; תוספתא ג, ט-י). באשר לתרומה נראה שהטעם הוא שאוכליה מועטים, וכמו שנאמר לעיל בדעת רבן גמליאל ור' אלעזר ברבי צדוק. באשר לחמץ הטעם הוא: "שלא יבוא לספק בל יראה ובל ימצא" (ירושלמי ג, ט). נראה שחשש זה מבוסס על כך שלא יימצאו בשבת מספיק אנשים שיאכלו את כל החמץ, וכשיגיע מועד הביעור בשבת ישכח לבער, ויעבור על איסור בל יראה ובל ימצא. אשר על כן נאמר בירושלמי שר' מאיר חשש אפילו בספק בל יראה ובל ימצא.

אם מבערים את הכול ביום שישי, מה יאכלו בשבת? על כך השיב ר' מאיר: "ואופה לו מצה מערב שבת" (תוספתא ג, ט), כדי שיהיה לו מה לאכול בשבת.⁶ ר' מאיר לא סבר כדברי ר' לוי האמורא שאמר אחר כך: "האוכל מצה בערב הפסח, כבא על ארוסתו בבית חמיו, והבא על ארוסתו בבית חמיו לוקה" (ירושלמי י, א). ייתכן עוד שהנהגתו זו של ר' לוי כבר הייתה ידועה גם בימי ר' מאיר, אך ר' מאיר סבר שכך

5 הרב נחום רבינוביץ, יד פשוטה, הל' חמץ ומצה ג, ג, דייק זאת מדברי הרמב"ם שכתב: "ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות ביום השבת" גם בנוגע לחמץ חולין וגם בנוגע לתרומה טהורה (שם ד). "הלא דבר הוא. ברם ברור הוא שכוונתו היא לכלול גם להאכיל לבהמה וכיו"ב ובה נכללה גם האפשרות שהזכרה בכרייתא שביערו את החמץ בביתו של רבן גמליאל". יש להעיר שהרא"ה קוק, שו"ת דעת כהן, סי' רלו (סי' תכז), דן אם מותר לתת תרומה טהורה לבהמת כהן, והתיר רק בצירוף סיבות נוספות, ומסוגייתנו למד ש"אם היה מותר לתת [תרומה טהורה] גם כן לבהמות, לא היה צורך לחפש אחר אוכלים ב"ד שחל להיות בשבת". על פי דיוקו של הרב רבינוביץ' בלשון הרמב"ם, משמע שאכן ניתן לתת תרומה טהורה לבעלי חיים ללא כל קושי, ואז לא מובן מה היה החשש של ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא. לדברי הרב רבינוביץ', גם ר' אלעזר בר' שמעון מודה שאם אין אפשרות לבער את החמץ בשבת עד סוף זמן איסורו, כשאין מספיק אוכלים, יש לבער את החמץ לפני השבת.

6 יש שפירשו שאופה מצה מערב שבת - הכוונה למצה שאוכלים בליל הסדר. ראה: מרדכי, פסחים פרק א רמז תקמג ובגדי ישע שם. ראה גם במנחת ביכורים, תוספתא פסחים ג, ט.

יש לנהוג בשנים רגילות אך לא כשערב פסח חל בשבת. אפשרויות נוספות הן שר' מאיר סבר שההנהגה שלא לאכול מצה היא מהשעה הרביעית ומעלה (ר"ן, טו ע"א מדפי הרי"ף), או משש שעות ומעלה (בעל המאור, טו ע"ב מדפי הרי"ף) או מחצות היום ומעלה (רא"ש ג, ז), או שכוונתו שבמהלך השבת יאכלו מצה עשירה (ר"ן, י ע"א מדפי הרי"ף), או שכוונתו היא שיש לאכול מצה שאין יוצאים בה ידי חובת מצת מצווה (לה ע"ב תוד"ה ומי; צט ע"ב תוד"ה לא יאכל; רא"ש ב, יג).⁷

גם מדברי ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא בשם ר' יהושע ניתן להבין שהסיבה שיש לבער ביום שישי היא החשש שלא יהיו מספיק אנשים שיאכלו את החמץ שנשאר, תרומה וגם חמץ חולין, אם כי משאירים מזון שתי סעודות. חכמים דנו אתו בעיקר בנוגע לתרומה טהורה מדוע לבערה לפני שבת, והדיון הוא אם יש לחשוש שיתמעטו אוכליה. כאמור לעיל, אוכליה מועטים ויש לבערה לפני השבת ולהשאיר מעט - מזון שתי סעודות עד ארבע שעות. חכמים לא דנו עם ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא בנוגע לחמץ, לזה הם הסכימו. יש לבער את החמץ מלפני השבת ולהשאיר מזון שתי סעודות עד ארבע שעות.

ג. רמב"ם: "ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות... והשאר מבערו מלפני השבת"

הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ג, ג) [וכן השולחן ערוך (או"ח סימן תמד, א)] פסק כך:

חל ארבעה עשר להיות בשבת בודקין את החמץ בלילי ערב שבת, שהוא ליל שלשה עשר. ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות ביום השבת, ומניחו במקום מוצנע. והשאר מבערו מלפני השבת. ואם נשאר מן החמץ ביום השבת אחר ארבע שעות מבטלו, וכופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב הראשון, ומבערו.

המגיד משנה הסביר את פסק הרמב"ם:

חל ארבעה עשר להיות בשבת בודקין וכו'. דעת רבינו לפסוק כברייתא הנזכרת (דף י"ג) דתניא "י"ד שחל להיות בשבת מבערין את הכל מלפני השבת... אמרו לא זזו משם עד שקבעו הלכה כר' אלעזר". ומפרש רבינו "מבערין את הכל" אף החולין בכלל, ועליהו קאי, ובודאי.

7 כיוון אחר בהסבר מחלוקת התנאים בין ר' מאיר לבין חכמים ורבן גמליאל, על פי דברי הרי"ד סולובייצ'ק, ראה: הרב שלמה זאב פיק, מועדי הרב, עמ' 114-125, 126-138.

לפי המגיד משנה, הרמב"ם פסק כר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא בשם ר' יהושע. כאמור לעיל, הגמרא (יג ע"א) ניסתה להוכיח מדברי ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא כשיטת ר' יהודה שאוכלים עד ארבע שעות, והגמרא דחתה ואמרה שקבעו הלכה כר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא "לבער" שמבערים ביום י"ג בניסן, אך אין הכרח להוכיח מכאן שקבעו כמותו שיש לבער עד ארבע שעות. אך מאחר שהרמב"ם (הל' חמץ ומצה א, ט-י) פסק כר' יהודה שאוכלים חמץ עד ארבע שעות, הוא פסק כמו ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא שמבערים ביום שישי, ובשבת משאירים חמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות.⁸

הגר"א (או"ח סימן תמד, א) כתב עוד:

ומבערין כו'. כר' מאיר שם, דר' אלעזר איש ברתותא (שם י"ג א') סבירא ליה כוותיה. ואיפסק שם הלכתא כוותיה רמב"ם.

הגר"א הוסיף שהרמב"ם פסק כר' מאיר, שר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא פסק כמותו. אכן ר' מאיר ור' אלעזר בן יהודה איש ברתותא אמרו באותה הלשון: "מבערין הכל מלפני השבת", אם כי לפי הרמב"ם משאירים חמץ לשבת כדי לאכול ממנו וכדברי ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא, ואילו לפי ר' מאיר אין משאירים כלל חמץ לשבת, אפילו לא מזון שתי סעודות, ויש לאפות מצה לקראת שבת (תוספתא ג, ט).⁹

הראב"ד (שם) חלק על הרמב"ם וכתב:

חל ארבעה עשר להיות בשבת בודקין את החמץ בלילי שלשה עשר ומניח מן החמץ. אמר אברהם, הרב ז"ל לא כתב כן אלא בתרומה הוא שמבער ומשייר. אבל בחולין אינו מבער כלום אלא בזמנו כר' אלעזר איש ברתותא וכו' אלעזר בר' צדוק דתרווייהו סבירא להו דהדדי, וכן עיקר.¹⁰

דברי הראב"ד "הרב ז"ל..." כוונתם לדברי הרי"ף (ה ע"א בדפי הרי"ף). כך הסביר המגיד משנה (שם) את דברי הראב"ד:

ויש שיטה אחרת בהשגות וקצת מפרשים אחרונים לומר, שאין מבערין חולין

8 התוספות (יג ע"א ד"ה ומשיירין) כתבו שלפי ר' אלעזר בר' יהודה איש ברתותא "משיירין מזון שתי סעודות" - "וכל שכן בחולין שאוכליהן מרובין דמשיירין כדמשמע בתוספתא פרק ג". כאמור, דברי התוספתא הללו הם על פי ר' אלעזר בר' צדוק שלפיו יש לבער חמץ בשבת כי אוכליו מרובים. לפי ר' אלעזר בר' צדוק, משאירים את כל החמץ, ולא מזון שתי סעודות בלבד.

9 הסבר אחר לדברי הרמב"ם, ראה: הרב יהודה שביב, "ערב פסח שחל להיות בשבת", בציר אביעזר, עמ' 287-292.

10 דברים דומים כתב הראב"ד (ה ע"א בדפי הרי"ף).

אלא בזמנן, ור' אלעזר בן יהודה איש ברתותא "הכל" דקאמר, אמיני תרומות בלבד קאי. ובזה העמידו דברי ההלכות שפסקו חולין בזמנן ופסקו כר' אלעזר. ודברי רבינו והגאונים נראין.

נראה להסביר את הרמב"ם באופן אחר ובכך להשיב על השגת הראב"ד. בבסיס ההסבר מונחת ההנחה שיש להפריד בין פסיקת הרמב"ם בנוגע לביעור חמץ חולין ובין ביעור חמץ תרומה כשי"ד בניסן חל בשבת. יש כמובן קשר בין הדברים אך אין תלות. הט"ז (או"ח סימן תמד ס"ק א) הציג כך את מחלוקת התנאים במשנה (ג, ו):

יש ג' מחלוקות: [א] דתנא קמא (=ר' מאיר) סבר "מבערין הכל מלפני שבת", ובודאי צריך לשייר ב' סעודות, אלא דמשער כל כך בצמצום, באופן שלא יצטרך לשום ביעור בשבת, כי סבירא ליה שיש איסור לעשות ביעור בשבת. [ב] וחכמים סבירא להו "בזמנן" דהיינו כיון שעיקר זמן הביעור בי"ד, יש לעשות כן אפילו בשבת, ובערב שבת לא יבער כלל.

[ג] ור' אלעזר ברבי צדוק סבירא ליה דיש עכשיו זמן ביעור אפילו בערב שבת, אלא דיש חילוק. דמידי דלא צריך כלל בשבת כגון תרומה שאין זמן אכילתה קבועה בשבת יבער בערב שבת. אבל חולין דהיינו במה דצריך לשבת ישייר בריוח באופן שיבא ודאי לידי ביעור בשבת זה יעשה בשבת. דאי תימה כל החולין יבער בשבת, קשה מאי שנא מתרומה. וזה מדוקדק מלשון הברייתא שאמר ר' אלעזר ברבי צדוק "פעם אחת... הגיע עת לבער את החמץ". דקשה למה אמר "החמץ" בה"א, היה לו לומר הגיע עת ביעור חמץ? אלא ודאי דעל החמץ הנשאר קאמר, אבל עיקר החמץ נתבער מערב שבת.

יש להעיר, שלפי ר' מאיר היו אוכלים מצה בשבת, ואין צורך להשאיר מזון שתי סעודות (תוספתא ג, ט). נוסף על כך, לפי הט"ז יוצא שהביטוי במשנה "בזמנן" אצל חכמים ואצל ר' אלעזר בר' צדוק איננו בעל אותה המשמעות. להלן הסבר ברוח דברי הט"ז לאמור בשם התנאים במשנה, ועל פי זה יוסברו דברי הרמב"ם.

לפי ר' מאיר - מבערים הכול לפני השבת, ובשבת אוכלים מצה. כאמור לעיל, ר' מאיר לא סבר את מה שנאמר אחר כך בשם ר' לוי האמורא: "כל האוכל מצה בערב פסח כבועל ארוסתו בבית חמיו" (ירושלמי י, א), או שהוא סבר שכלל זה הוא משעה רביעית או מחצות היום, או שכוונתו שבמהלך השבת יאכלו מצה עשירה או מצה שאין יוצאים בה ידי חובת מצת מצווה.

לפי חכמים ור' אלעזר ברבי צדוק - משאירים חמץ לשבת שאותו יש לסיים עד ארבע שעות, ואת השאר מבערים לפני השבת.
הרמב"ם יפרש את המשנה (ג, ו) בנוגע לביעור חמץ כך:

ארבעה עשר שחל להיות בשבת -
דברי ר' מאיר: מבערים את הכל מלפני השבת,
וחכמים אומרים: [מבערים] בזמנן.
רבי אלעזר בר צדוק אומר: [מבערים] ...חולין בזמנן.

לפי חכמים ולפי ר' אלעזר ברבי צדוק, בפועל היו מבערים את החמץ שלא ייאכל בשבת כבר ביום שישי, אך את פעולת הביעור הסופית היו עושים בזמן כמו בכל שנה, ביום י"ד בניסן, בחמץ שהושאר לשבת. ייתכן שהמילה "בזמנן" בלשון רבים באה לרמוז גם על לוח זמנים קבוע שיש בכל שנה ביום י"ד בניסן, ולא רק על התאריך עצמו: שעה רביעית אוכלים, שעה חמישית תולין, ושעה שישית שורפים. הואיל ובשבת לא ניתן לשרוף, פעולת הביעור מסתיימת בשעה הרביעית כשמסיימים לאכול.

לפי הסברנו את דברי הרמב"ם, חכמים ור' אלעזר בר צדוק לא סברו ש"מבערים את הכל" בזמנן - בשבת. מבערים חמץ "בזמנן", הכוונה רק למה שהשאירו לשבת וזה הוא עיקר הביעור. הסיפור על זונין הממונה בבית רבן גמליאל שקרא לרבן גמליאל לר' אלעזר ולר' צדוק לבוא ולבער את החמץ (תוספתא ג, יא), הכוונה לחמץ שהם השאירו לאכול ממנו עד סוף הזמן שמותר לאכול חמץ בי"ד בניסן כמו בכל שנה; וכאמור לעיל, את החמץ שהייתה לגביו הערכה שהוא לא יאכל בשבת - הם ביערו ביום שישי, ופעולת הביעור הסופית היא ביעור האוכל שהשאירו לשבת. השפת אמת (מט ע"א) דייק גם בלשון הברייתא: "ואפשר דלשון 'הגיע עת לבער' משמע דעיקר הביעור הוא בשבת". ייתכן שהיו אתם עוד אנשים מבני הבית שאכלו מהחמץ, אך ההנחה היא שהיה ידוע מראש כמה אנשים יש בבית, ובהתאם לכך ועל פי הערכה מוקדמת מראש, השאירו כמות מסוימת של חמץ לאכול ממנו בשבת.

הרב נחום רבינוביץ (יד פשוטה, רמב"ם הל' חמץ ומצה ג, ג) דייק בלשון הרמב"ם שלא כתב שהשאירו "מזון שתי סעודות" וכפי שאמר ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא, אלא: "ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות ביום השבת", וכך כתב גם בנוגע לתרומה טהורה (שם ד). לדבריו, הרמב"ם התכוון לכלול את האפשרות שרבים יאכלו מהחמץ שהשאירו לשבת כולל אף בעלי חיים,¹¹ אך אנו נפרש את הדיוק בדברי הרמב"ם באופן שונה.

11 ראה לעיל הערה 5.

הרמב"ם כתב את המילים: "ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו" לא כנימוק, אלא כשיעור. הרמב"ם לא הסביר בדבריו מדוע השאירו חמץ במשך השבת עד השעה הרביעית. זה דבר פשוט וברור. הרמב"ם הסביר מהי הכמות של חמץ שיש להשאיר. יש לחשב ולהעריך מראש את כמות החמץ שנדרש להשאיר לפי מספר האנשים שצפויים לאכול בשבת, בהנחה שעליהם יהיה לסיים לאכול את כל כמות החמץ עד השעה הרביעית.¹² גם כשר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא אמר שיש להשאיר מזון שתי סעודות, הוא התכוון לכך שיש להשאיר מזון שתי סעודות לכל אחד מבני הבית ובהנחה שהוא יסיים לאכול את החמץ שהשאירו לו. הרמב"ם כאמור לא כתב כלשונו של ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא, אלא כתב באופן כללי יותר: "ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו", שהרי אם מישוהו רוצה לאכול חמץ שלא במסגרת שתי הסעודות, ולפני השעה הרביעית (כגון: מאפים ועוגות חמץ בין הארוחות), ודאי שהוא רשאי לעשות כן. אולי לזאת התכוון רבנו מנוח (רמב"ם הל' חמץ ומצה ג, ד) שכתב שדברי הרמב"ם "והשאיר מבערו מלפני השבת" - "עצה טובה קמ"ל לבער אפילו חולין מלפני השבת כדי שלא יבוא לידי איסור". אכן, אין מגבלה וניתן להשאיר כמה חמץ שרוצים לשבת, והעיקר לסיים עד השעה הרביעית. אך הרמב"ם כתב שכדאי לחשב ולהעריך את הכמות הנדרשת לשבת, ואת השאר לבער כבר ביום שישי.

יושם לב שהרמב"ם כתב תחילה מה יש לעשות בכמות החמץ שמעריכים שיאכלוהו בשבת: "ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות ביום השבת", ואחר כך כתב: "והשאיר מבערו מלפני השבת". הרמב"ם כתב בסדר הזה כדי לחדד ולהסביר איך צריכה להיות שיטת החישוב בנוגע לביעור. מכל כמות החמץ שנשאיר יש לעשות הערכה כמה חמץ נצרך לשבת, ואת השאר - מעט או הרבה, יש לבער ביום שישי. אם בכל זאת יישאר למרות החישוב וההערכה מראש, על כך המשיך הרמב"ם וכתב: "ואם נשאר מן החמץ ביום השבת אחר ארבע שעות מבטלו וכופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב הראשון ומבערו".

באשר לזמן - הרמב"ם ציין שיש לסיים לאכול חמץ עד השעה הרביעית בשבת י"ד בניסן, וכאמור רבן גמליאל סבר בעניין זה כדברי ר' יהודה שניתן לאכול חמץ עד ארבע שעות (משנה א, ה), וגם כר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא שאמר כן, ובאופן מיוחד ציין זאת בנוגע לי"ד בניסן שחל בשבת (יג ע"א). כאמור לעיל, ייתכן שגם חכמים שאמרו שבי"ד בניסן שחל בשבת יש לבער בזמנו, אף הם סוברים

12 המילה: "כדי" פירושה שיעור או נימוק. ראה בבא בתרא כד ע"ב, וכן בספרי: "שאלת גשמים בעקבות עולי הרגלים", חגי יהודה וישראל, עמ' 217-226, ובעיקר בעמ' 223-226.

יא. ביעור חמץ כשי"ד בניסן חל בשבת

שהכוונה היא גם ללוח הזמנים שיש בכל שנה, ומאחר שבשבת אי אפשר לשרוף, פעולת הביעור מסתיימת בשעה הרביעית, כשמסיימים לאכול את החמץ. אם נשווה את דברי המשנה בנוגע ללוח הזמנים של יום י"ד בניסן בכל שנה (א), (ד-ה), עם דברי המשנה והתוספתא בנוגע ללוח הזמנים של י"ד בניסן שחל בשבת (משנה ג, ו; תוספתא ג, ט-יא), נראה שיייתכן שחכמים - הכוונה לר' יהודה, שהרי אין הבדל בין ר' יהודה לרבן גמליאל מבחינת סדר הזמנים של יום י"ד בניסן בכל שנה, ור' אלעזר בר' צדוק סיפר מה אירע בכיתו של רבן גמליאל, על מנת להוכיח כשיטתו בנוגע לביעור חמץ בי"ד בניסן שחל בשבת.

משנה א, ד-ה: כשי"ד בניסן חל ביום חול	משנה ג, ו: כשי"ד בניסן חל בשבת	תוספתא ג, ט-יא: כשי"ד בניסן חל בשבת
ר' מאיר: אוכלין כל חמש ושורפין בתחלת שש	ר' מאיר: מבערים את הכל מלפני השבת	ר' מאיר: מבערים את הכל מלפני השבת
-----	חכמים: [מבערים] בזמנן	חכמים: [מבערים] בזמנן
ר' יהודה: חולין נאכלים כל ד', ותולין כל ה', ושורפין בתחילת שש:	-----	-----
רבן גמליאל: חולין נאכלים כל ד', ותולין כל ה', ושורפין בתחילת שש.	ר' אלעזר ברבי צדוק: [מבערים] בזמנן.	ר' אלעזר בר' צדוק: ...חולין בשבת.

יוצא אפוא, שרק לפי ר' מאיר יש לבער את כל החמץ בערב שבת ולא להשאיר כלל חמץ לשבת. לפיו, פעולת הביעור של החמץ מסתיימת לפני שבת, ובסעודות השבת יש לאכול מצה. הרמב"ם לא יכול היה לקבל את האפשרות לאכול מצה בשבת, שהרי פסק (הל' חמץ ומצה ו, יב) כר' לוי:

אסרו חכמים לאכול מצה בערב הפסח כדי שיהיה הכר לאכילתה בערב, ומי שאכל מצה בערב הפסח מכין אותו מכת מרדות עד שתצא נפשו.

על פי דברינו אין גם סתירה בין דברי הרמב"ם במשנה תורה (הל' חמץ ומצה ג, ג), שם נראה שפסק כר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא בשם ר' יהושע, ובין דבריו בפירוש המשנה (ג, ו), שם פסק כר' אלעזר ברבי צדוק. אכן יש דמיון והתאמה רבה

ביניהם, כמבואר לעיל. בנוגע לתרומה, הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ג, ד) פסק שיש לאכול תרומה עד השעה הרביעית, ואין זה כדעת רבן גמליאל שאמר שניתן לאכול תרומה עד השעה החמישית. מאחר שרבי אלעזר ברבי צדוק סבר כרבן גמליאל, נראה שגם בנוגע לזמן ביעור התרומה פסק כמותו. מכאן שמה שכתב הרמב"ם בפירוש המשנה שהלכה כר' אלעזר ברבי צדוק, הוא רק בנוגע לביעור חמץ, ולא בנוגע לביעור תרומה.

כך הבין הרמב"ם את מכלול המקורות בנוגע לביעור חמץ:

המקורות שבהם נזכרים דברי התנא	מה אוכלים בשבת?	הנימוק	התנא	זמן הביעור
תוספתא ג, ט; משנה ג, ו; ירושלמי ג, ו	"ואופה לו מצה מערב שבת" (תוספתא)	שלא יבוא לספק בל יראה ובל ימצא. (ירושלמי)	ר' מאיר	"מבערים את הכל מלפני השבת" (משנה)
גמרא יג ע"א	"מזון שתי סעודות כדי לאכול עד ארבע שעות" (גמרא)		אלעזר בן יהודה איש ברתותא בשם ר' יהושע	מבערים את רוב החמץ "והשאר - מבערו מלפני השבת" (רמב"ם)
תוספתא ג, י; משנה ג, ו (מט ע"א); ירושלמי ג, ו	"ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות ביום השבת" (רמב"ם)		חכמים	
תוספתא ג, יא; משנה וגמרא מט ע"א; ירושלמי ג, ו	"ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות ביום השבת" (רמב"ם)	שאוכליהן מרובין (תוספתא) - אפשר לתכנן מראש כמה אוכל נדרש להשאיר	רבן גמליאל, ר' אלעזר בר' צדוק	

סיכום

כשי"ד בניסן חל בשבת, לא ניתן לשרוף את החמץ כמו בכל שנה. תנאים נחלקו באופן הביעור ובזמן. אנו עסקנו בעיקר בהבנת שיטת הרמב"ם בסוגיה. לפי הסברנו, הרמב"ם הבין שתנאים רבים סברו שיש לבער את רוב החמץ מלפני השבת, ויש לחשב ולהעריך את כמות החמץ שיש להשאיר לאכול ממנו בשבת, ולסיים לאכול את כולו עד שעה רביעית. רק לשיטת ר' מאיר יש לבער את כל החמץ ביום שישי, ובשבת יש לאכול מצה.

התנאים הביעו את עמדותיהם גם בנוגע לביעור חמץ וגם בנוגע לביעור תרומה, אך הרמב"ם הפריד בין הדברים, ופסק באופן שונה בנוגע לביעור חמץ ובנוגע לביעור תרומה.